

الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی در بخش مصرف با رویکردی بر نظریات شهید صدر

معصومه فتحی^۱

سید باقر سیدی بنابی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۵/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۱۸

چکیده

جهاد یکی از فروع فقهی است و در ابعاد مختلف نظامی، اقتصادی، علمی، سازندگی و... قابلیت اجرایی دارد. اما بعد اقتصادی آن به دلیل تقدم جهاد با اموال بر جهاد با نفوس در قرآن و نیز به دلیل شرایط حاکم بر اقتصاد ایران و تحریم های موجود، ضرورت بیشتری دارد.

مسئله پیش روی ما تبیین الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی است و ما در این راستا نظریات شهید صدر را به عنوان فقهی پیشتاز در این عرصه، سرلوحه کار خویش قرار داده ایم. و در این مقاله که با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی تدوین شده است قصد آن داریم، که ضمن تبیین اهداف اقتصادی اسلامی به تشریح وظایف و مسئولیت های مردم و حکومت اسلامی در بخش های مختلف بپردازیم. یافته های مقاله بیانگر این است که با سیاست گذاری صحیح از جانب حکومت و شناخت کامل و اجرایی شدن آن توسط مردم، می توانیم به اهداف اقتصاد اسلامی نائل آییم.

واژگان کلیدی: فقه، حقوق، جهاد، اقتصاد، مصرف.

طبقه بندی A12,A13,D11,B59:JEL

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب

۲. استادیار گروه فقه و حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب

مقدمه

دین اسلام به عنوان یک دین کامل و جامع برای تمام ابعاد زندگی انسان برنامه دارد و جهاد نیز در راستای همین برنامه به عنوان یکی از ملزومات زندگی انسان وضع شده است و از فروع فقهی است که همواره مورد تأکید اسلام و اهتمام فقهای بزرگوار بوده است و ابوابی را به این موضوع اختصاص داده اند، اما جهاد اقتصادی به دلیل تقدّم جهاد با اموال بر جهاد با نفوس در قرآن کریم و نیز به دلیل وابسته بودن معیشت و قوام حیات انسانها به آن ضرورت بیشتری را می طلبد و اکنون نیز که حربه و سلطه اقتصادی به عنوان یکی از مهمترین راهکارهای استعمار به شمار می رود، اهمیت این موضوع را دو چندان می کند. از این رو ما در این مقاله که به صورت تحلیلی و توصیفی تدوین شده است در صدد هستیم که الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی را در راستای رسیدن به اهداف اقتصادی اسلامی تبیین کنیم و در این راستا نظریات شهید صدر را به عنوان فقیهی که در این مباحث تحقیقات ارزشمندی داشته است را سرلوحه کار خویش قرار داده ایم. همچنانکه که اکثریت تحقیقات و تألیفات موجود بعد از ایشان در رابطه با مسائل اقتصاد اسلامی با نگاهی به آثار ارزشمند ایشان از جمله اقتصادنا تدوین شده است. که «الموجز در بیان اقتصاد اسلامی» تألیف آقای سید محمد وحیدی که به اختصار متضمن مسائل اقتصادی از منظر اسلام و مکاتب مهم جهان است. و «نهاد های اقتصادی اسلام» تألیف غلامرضا بیات و فخرالدین شوشتری که در نگاهی به این کتاب شهید صدر تدوین شده است.

برنامه های اقتصاد اسلامی در راستای رسیدن به اهدافی از قبیل استقلال و امنیت اقتصادی و بر محور عدالت طراحی شده است و با تأمین و توازن اجتماعی و اقتصادی احاد ملت انجام می گیرد. از این رو دولت مؤظف است با مدیریت صحیح در قلمرو خالی از حکم و برنامه ریزی بر اساس مقتضیات زمان و مکان به سیاست گذاری و مدیریت منابع در بخش های مختلف اقدام کند.

۱- الزامات جهاد اقتصادی

با توجه به اهمیت اقتصاد در زندگی بشر و وابسته بودن حیات افراد برای زنده ماندن به تأمین معیشت، در آیات و روایات مختلفی به این موضوع پرداخته شده است از جمله: آیه ۷۵ سوره مبارکه نساء می باشد که این آیه اعلان جهاد عمومی است برای نبرد با استضعاف و فقر و همه عوامل آن که استکبار و ظلم و سرمایه داری است. و به صراحت؛ جهاد و قتال در راه مبارزه با فقر و استضعاف اقتصادی و فرهنگی مطرح شده است. (بنیاد پژوهشهای حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴، ص ۲۵۱) و (آیات ۹۵/ نساء و ۴۱/ توبه) که معیشت و تأمین نیازهای مالی و جهاد با مال را بر جهاد با نفس مقدّم دانسته اند و نیز روایاتی که به فقر همسان با کفر نگریسته شده است از جمله رسول اکرم (ص) در روایاتی در مذمت فقر چنین فرموده اند: «کاد الفقر أن یکون کفراً، نزدیک است فقر به کفر تبدیل

شود.» (کلینی ۳۰/۷۲/۱۳۹۲) که صرف نظر از آثار جانبی که فقر می تواند داشته باشد، نامطلوب بودن فقر را در هر شرایطی نشان می دهد. (خلیلیان/۱۳۹۰/۳۲۳)

شهید صدر در اقتصادنا می فرماید: همانطور که ولی امر- دولت مؤظف است مسلمین را برای جهاد بسیج کند همان گونه نیز باید آنها را مجبور به تأمین معاش ناتوانان سازد و از لحاظ مالی چنان به زندگی شان بهبود بخشد که نظر الهی دائر بر اداء فریضه مزبور، انجام شده تلقی شود. از آنجا که در سازمان جامعه اسلامی دولت به عنوان ضامن اجراء احکام امر به معروف و ناهی از منکر و نیز مسئول اجراء مقررات است. (اسپهبدی، ۱۳۵۷، ۳۲۰)

گره زدن جهاد به مفهوم اقتصاد و ترکیب این مفهوم مقدس با فعالیت اقتصادی به معنای تلاش سخت کوشانه در مسیر بهسازی اقتصادی، براساس انگیزه های الهی است. (راهکارها و راهبردهای جهاد اقتصادی، محمد سلیمی/۱۳۹۲/۱۹۸/مصاحبه با آقای سید محمد میر باقری)

اقتصاد مقاومتی معنایش این است که یک اقتصادی داشته باشیم که هم روند رو به رشد اقتصادی در کشور محفوظ بماند، هم آسیب پذیری اش کاهش پیدا کند؛ یعنی وضع اقتصادی کشور و نظام اقتصادی جوری باشد که در مقابل ترندهای دشمنان که همیشگی و به شکل های مختلف خواهد بود، کمتر آسیب ببیند و اختلال پیدا کند. (رهبر معظم انقلاب، منشور دولت اسلامی) الزامات جهاد اقتصادی در راستای رسیدن به اهداف متعالی اقتصاد اسلامی طراحی شده است که در ذیل به تبیین برخی از این مؤلفه ها و اهداف پرداخته ایم.

۱-۱- استقلال اقتصادی

با توجه به ضرورت حفظ اقتدار و اعتلای اسلام در همه حال خداوند در آیه ۶۰ سوره مبارکه انفال مسلمانان را به آمادگی همه جانبه در هر شرایط با تمام توان اعم از جانی و مالی دعوت می کند. «وَأَعِدَّ لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِباطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ وَعَدُّوا اللَّهَ وَعَدُّواكُمْ؛ برای مقابله با دشمنان، هر چه می توانید نیرو و اسبان بسته فراهم کنید. که به این وسیله، دشمنان خدا و خودتان را از آن دشمنانی که نمی شناسید به وحشت افکنید.» و با توجه به اینکه سلطه ی اقتصادی زمینه ساز سلطه در دیگر عرصه ها است در آیه ۱۴۱ سوره نساء خداوند می فرماید: «وَأَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلاً؛ راه هرگونه سلطه ای بر اجانب بسته شده است» که در فقه اسلامی به قاعده ی نفی سبیل مشهور است و مسلمانان باید در روابط و معاهدات خود با بیگانگان این امر را در نظر داشته باشند. در اصول ۱۵۲ و ۱۵۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران این قاعده مبنای وضع قوانین و مقررات معرفی شده است. بر همین اساس راهبرد درونگرا در توسعه تلاشی برای رهایی از یک اقتصاد وابسته و حرکت به سمت استقلال اقتصادی از طریق بومی کردن

تولید است. در این مقوله سیاست جان‌شینی واردات که عبارت است از کنترل و باز پس گرفتن بازارهای داخلی از تولیدکنندگان خارجی از طریق اعمال سیاست‌های بازدارنده بر واردات به روش‌های گوناگون که اصلی‌ترین مؤلفه درون‌گرایی محسوب می‌شود. توسعه‌ی برون‌گرا با هدایت جایگزینی صادرات مبتنی بر تشویق صادرات غیرسنتی و حضور فعال در عرصه‌های تجاری فرا ملی است. کشورهایی که از این استراتژی استفاده می‌کنند، صادرات صنعتی کاربر را جایگزین محصولات کشاورزی کاربر کرده‌اند. بخشهای صادراتی باید دارای مزیت نسبی در تولید باشند اگرچه گذر از نظام جایگزینی واردات به تشویق صادرات، مستلزم صرف هزینه‌های نسبتاً سنگین اقتصادی و اجتماعی است.

رهبرمعظم انقلاب در ارتباط با اقتصاد درون‌زا و برون‌گرا می‌فرماید: درون‌زا یعنی از دل ظرفیت‌های خود کشور و مردم می‌جو شد، متکی به امکانات خود کشور است؛ در عین حال درون‌گرا نیست، برون‌گراست؛ یعنی با اقتصاد کشورهای دیگر ارتباط دارد. (۱۳۹۳/۱/۱)

بند ۱۸ اصل ۴۲ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، پیشگیری از سلطه‌ی اقتصادی بیگانه بر اقتصاد کشور را یکی از ضوابط حاکم بر اقتصاد دانسته است.

۲-۱- امنیت اقتصادی

امنیت اقتصادی از دیگر مؤلفه‌های الزام آور جهاد اقتصادی است که حاکمیت اسلامی را مکلف به تأمین امنیت سرمایه‌گذاران در بخش‌های مختلف تولیدی و توزیع‌کنندگان کالاهای اساسی مردم و رعایت حال مصرف‌کنندگان ترغیب کرده است که در هر حال بر اساس قاعده‌ی «لاضرر و لااضرار فی الاسلام» فعالیت اقتصادی هیچ فردی موجب اضرار به دیگران نشود. و در بند ۵ اصل ۴۳ قانون اساسی به این امر تأکید شده است و «قاعده‌ی لا ضرر» یکی از ضوابطی است که اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر آن استوار است و کلیه‌ی قوانین و مقررات مدنی درباره‌ی کسب و کار، تولید، توزیع و بهره‌برداری و ... در اسلام با توجه به این قاعده تدوین شده است. و بر اساس این قاعده هر گونه تصرف در اموال مشروط به رعایت حد متعارف و عدم زیان رساندن به دیگران است. چرا که فقدان امنیت لازم در جامعه، امور تجاری و خدماتی را از روند درست باز می‌دارد و از عوامل بی‌ثباتی بازار و تزلزل پایه‌های فن و صنعت به شمار می‌رود و تباهی اموال و امکانات را به دنبال دارد. که در صورت کاهش نیافتن این تهدیدات و عوامل تشنج‌زا، با کاهش ضریب امنیت اقتصادی مواجه خواهیم بود که اقتصاد کشور را با بحران جدی روبرو می‌کند.

قاعده‌ی نفی عسرو حرج در اسلام از دیگر قواعد فقهی است که در ایجاد امنیت اقتصادی نقش بسزایی دارد که در روابط حاکم بین افراد و نیز عقود بین الملل نمود پیدا می‌کند تا آنجا که در

تجارت خارجی، هرگاه در اثر بروز حوادث پیش بینی نشده و غیر قابل رفع واجتناب؛ تعادل عوضین معامله به نحو فاحش به هم بخورد و در نتیجه اجرای مفاد قرار داد دچار مشکل گردد، قرار داد مذکور در صورت امکان توسط قاضی تعدیل و حسب مورد انحلال می یابد. (محقق داماد/قواعدفقهی)

۳-۱- عدالت اقتصادی

در نظام اسلامی عدالت مبنای همه تصمیم گیری های اجرائی است. و بر خلاف نظر بعضی ها که فکر می کنند اقتصاد عدالت محور بر مبنای توزیع فقر است، اینگونه نیست، بلکه سخن از توزیع فرصت های مناسب به طور برابر است که در نبود آنها انسان های بسیاری در فضایی از بی عدالتی و ظلم استعدادهای خود را به ناشکوفایی محکوم می سازند. در سایه چنین عدالتی است که مردم به کارگزاران خود اعتماد می کنند. و حتی در سخت ترین شرایط معیشتی نیز حاضر نخواهند بود ایمان و عزت خود را به هیچ قیمتی بفروشند و دولت ها نیز با پشتوانه محکمی بر نامه های خود را پیش خواهند برد.

شهید صدر در اقتصادنا در این باره فرموده: قرآن پس از آنکه جاشینی انسان را در بهره وری از ثروتهای جهان و نعمتهای بی شمار الهی بیان می کند بر دو گونه کج روی اشاره می کند: ظلم و ناسپاسی که ظلم توزیع نابرابر ثروتها و تجاوز گروهی از افراد بر دیگر گروهها می باشد و ناسپاسی؛ کوتاهی جامعه در بهره برداری از نعمتهای موجود در طبیعت و بکار نینداختن نیروها در بهره گیری از ثروتهای طبیعی است و این دو باز دارنده انسان در سیر به سوی خدا می باشد و از آن ستم انسانها به خویش می توان تعبیر نمود، با این بیان مسئولیت جامعه جانشین خدا از دو دیدگاه آشکار می گردد.

الف) عدالت در توزیع ثروت: بگونه ای که با مسئولیت جامعه، جانشینی عمومی او در توزیع عادلانه ثروت ضدیت نداشته باشد.

ب) عدالت در تولید ثروت: بطوریکه تمام نیروهای جامعه در بهره برداری از ثروتهای طبیعی و آبادانی زمین بسیج شوند. (غلامرضا بیات، ۱۳۵۸، ص ۴۹)

ایشان در جای دیگر می فرماید: اصل عدالت اجتماعی به عنوان یکی از ارکان در اقتصاد اسلامی است که اسلام با پایه گذاری نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی به این اصل تحقق بخشید و ضمانت ها و عنا صری را به کارگرفت تا توزیع بتواند ضمن هماهنگی با ارزش هایی که بر آنها استوار است، عدالت اسلامی را محقق سازد. اسلام در ضمن یک برنامه اجتماعی معین، این مفهوم را تعریف و متبلور کرد و پس از آن توانست این هدف را در یک واقعیت اجتماعی زنده که همه زیر و بم وجودش با مفهوم اسلامی عدالت در تپش بود مجسم سازد. (برهانی/۱۳۹۳/۳۴۶)

در آیات و روایات عدالت به عنوان یکی از اصول اساسی اقتصاد اسلامی مطرح شده، به عنوان نمونه در آیه (۲۵/ حدید) و (۱۵/ شوری) مسئولیت اجرای عدالت به عنوان اصل و اساس دین بر عهده پیشوایان دین قرار داده شده است که عدالت اقتصادی را نیز شامل می شود. و حضرت علی (ع) علت قبولی زمامداریش را اجرای عدالت معرفی می کند. (شق شقیه) و در جای دیگر ارزش حکومت منهای احقاق حق را از کهنه پا پوش کمتر دانسته است. (خطبه ۳۳/)

محور تمام برنامه های اقتصادی در اسلام بر عدالت استوار است که با تأمین و توازن اجتماعی و اقتصادی انجام می پذیرد. واصل ۴۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به این موضوع تأکید دارد و مقرر می دارد: کلیه ی انفال و ثروتهای عمومی در اختیار حکومت اسلامی است، دولت باید زمینه های اولیه برای توزیع عادلانه امکانات و منابع طبیعی را فراهم ساخته و از هرگونه انحصار طلبی و حاکمیت مطلقه افراد بر ثروتهای عمومی جامعه جلوگیری کند. و در اصل ۴۸ نیز بر رعایت عدالت و پرهیز از هرگونه تبعیض تأکید شده است.

۴-۱- تأمین اجتماعی

شهید صدر در این باره می گوید: اصل تأمین اجتماعی در اسلام بر دو صورت انجام می گیرد: یکی مسئولیت کفالت عمومی و دیگری حق جامعه در درآمدهای عمومی دولت است که هر یک از این دو اساس دارای حدود و مقتضیاتی در تعیین نوع نیاز هایی است که تأمین آنها واجب است. و نیز در مشخص کردن پایین ترین حد لازم که اصل تأمین اجتماعی برای افراد فراهم می سازد؛ اصل اول تأمین شامل تضمین و فراهم سازی نیازهای حیاتی و اصلی فرد است. اما اصل دوم گستره ای بیش از این دارد و پاسخ گویی فراگیرتر به نیازها و تعیین سطح برتر زندگی را در بر می گیرد. و دولت موظف است تأمین اجتماعی را در حد امکانات خود در این هر دو سطح سامان بخشد. (حسینی ژرفا/ ۱۳۹۳/ ۳۸۶) مطابق اصل کفالت همگانی نه تنها دولت، بلکه کلیه ی مسلمانان مسئولیت متقابل همگانی دارند در حدود امکانات خویش کفالت مسلمانان دیگر را در هر کجا که باشند بر عهده بگیرند و طبق آیه: «وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ، لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ؛ کسانی که در اموال و دارایی هایشان سهمی بر مستمندان است. تا به فقیران سائل و فقیران محروم آبرومند رسانند.» (معارف/ ۲۵-۲۴) بر این اساس بر همه مسلمانان واجب کفایی است که علاوه بر پرداختهای واجب مالی از قبیل خمس و زکات با ادای پرداختهای مستحب تا رفع کامل نیازهای ضروری نیازمندان، خود را مسئول بدانند.

شهید صدر در اقتصادنا مطابق اصل مسئولیت متقابل بیان می کند: اصل مشروعیت متقابل اجتماعی صرفاً از نظر اخذ مالیات از درآمدهای اضافی وضع نگردیده است، بلکه از نظر علمی از مسأله ی اخوت سرچشمه می گیرد و به حاجتهای ضروری محدود شده است که از لحاظ اقتصادی بایستی ضروری و لازم تشخیص داده شود و ملاک ضرورت و نیازمندی جنبه ی عملی زندگی است که معلوم می دارد در هر جامعه ای کدام نیازها، نیازهای فوری و حیاتی است و بدون ارضاء آنها زندگی با سختی می گذرد که دولت ضامن اجراء مقررات در این حوزه می باشد. (اسپهبدی/۱۳۵۷/۳۲۰)

۵-۱- توازن اجتماعی و اقتصادی

شهید صدر درباره توازن اجتماعی- اقتصادی می فرماید: منظور از توازن، توازن افراد جامعه از حیث سطح زندگی و نه از جهت درآمد است و مقصود از سطح زندگی این است که سرمایه به اندازه ای در دسترس افراد باشد که بتوانند متناسب با مقتضیات روز از مزایای زندگی برخوردار گردند. به عبارت دیگر سطح زندگی واحدی برای تمام افراد جامعه تأمین شود. (اسپهبدی/۱۳۵۷/۳۲۹)

ایشان در جای دیگر می فرماید: اسلام با وضع مقررات و قوانینی کلی و مسئول دانستن دولت در انجام این مهم که توازن با ازدیاد ثروت عمومی و بی نیاز شدن فرد فرد مردم مورد انجام می گیرد. اختیارات و امکاناتی را که دولت برای به ثمر رسیدن رفاه عمومی و توازن جمعی بر عهده دارد به سه گروه طبقه بندی کرده است.

۱- وضع مالیاتیایی از جمله زکات و خمس؛ که به طور ثابت و مستمر از افراد اخذ شده و نیاز و بی نیازی حدّ فاصل منع و جواز اخذ زکات است که ادای آنها حتمی است و مفهوم مطلق و ثابتی در کلیه ی احوال برای فقر منظور نشده است بلکه بسط و انعطاف پذیری مفهوم فقر که موضوع حکم قانونی و شرعی امر زکات است و به ایده توازن جمعی مربوط می شود و به ما این اجازه را می دهد که درآمدهای زکات و جز آن را برای تأمین مصالح عمومی و توازن جمعی به مصرف برسانیم.

۲- فعالیت‌های بخش عمومی و سرمایه گذارهای دولتی؛ که در این بخش دولت باید با شرکت مستقیم در فعالیت های عمومی و لغو بهره برداری ها از ثروت های طبیعی به شیوه سرمایه داری به توازن کمک کند. از بررسی نظرات و موضع گیری اسلام به این نتیجه می رسیم که سرمایه خصوصی اغلب امکان و قدرت آن را نمی یابد که در قلمرو تجارت و تولید به حدّی بزرگ و قوی گردد که توازن جمعی را در معرض خطر قرار دهد زیرا برخلاف بانکهای سرمایه داری، نظام اقتصاد اسلامی با ممنوعیت قانونی ذخیره کردن پول و تحریم بهره و رباخواری بانکها به مدد کارفرمایان

خصوصی رفته و موجبات رشد و توسعه آن را فراهم می کنند. از این رو فعالیتها و مؤسسات بزرگ تولیدی درگرو اختیارات و فعالیت دولت قرار می گیرد.

۳- اختیارات قانونی و حقوقی برای تنظیم روابط اقتصادی جامعه و نظارت بر تولید توسط دولت که نه تنها شامل اجراء و عملکرد مقررات و قوانین ثابت است، بلکه قلمرو آزادی نظر قانونی را نیز در بر می گیرد و دولت از یک سو مجری احکام ثابت تشریحی و از سوی دیگر وضع کننده مقرراتی است که بنا به ضرورت اجتماعی و طبق شرایط روز، باید تدوین و اجرا گردد، در مورد اجرا قوانین از معاملات ربوی و تصرفات غیر قانونی اراضی جلوگیری کرده و قوانین اجتماعی و اقتصادی را راسا و مستقیما به مرحله اجرا در می آورد. و در مورد وضع مقررات تازه و سازگار با شرایط روز نیز دولت در کادر «آزادی نظر قانونی» عمل کرده و برای تحقق هدفهای کلی اقتصادی و عدالت اجتماعی، قانون گذاری می کند. (اسپهبدی/۱۳۵۷/۳۳۴)

۴- جهاد اقتصادی در بخش مصرف

اسلام مصرف را در بعد مطلوبیت های ارزشی و اجتماعی نه تنها باز و مطلق گذارده است. بلکه افزایش حجم آن را در جهت رفاه افراد ترغیب کرده است و آنچه غیر مجاز است، همان جامعه مصرفی است که محدودیت های بیان شده را رعایت نکند که موجب پایمال شدن حقوق دیگران و اضرار به غیر گردد که نه تنها از بعد مکتبی ناپسند است بلکه از بعد اقتصادی نیز مشکل آفرین است. شهید صدر براساس ایده ها و ارزشهایی که در تحقق اهداف اقتصاد اسلامی مؤثر می باشد برخی از تصرفات را که به حال اجتماع زیانبخش است غیر مجاز می شمرد و از طرفی برخی از تصرفات را هم تجویز می کند. مثلا اسلام مصرف بی حساب و اسراف را حق مالک نمی داند و اصولا این حق را از مالکین سلب کرده است ولی استفاده از ثروت را بدون آنکه اتلاف و اسراف در آن باشد تجویز کرده است. (موسوی/۱۳۵۰/۴۳۹)

ازاین رو شهید صدر معتقد است: دولت اسلامی باید سیاست های مصرفی را در جامعه به گونه ای اعمال کند که مشکلات اقتصادی پدید نیاید و حرکت در جهت دستیابی به اهداف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مورد نظر اسلامی تضمین شود. (خطوط التفصیلیه عن اقتصاد المجتمع الاسلامی / ص ۷۴)

اقتصاد اسلامی اسلام علاوه بر آنکه مصارف و پرداخت های واجب از قبیل زکات و خمس و دیگر مالیاتهای حکومتی که بایستی با توجه به مقتضیات زمان و مکان توسط حکومت اسلامی وضع شود، مصارف راجح و مستحبی نیز همچون انفاق، قرض الحسنه، وقف و صدقه را از عناوین مطلوب

مصرفی مطرح کرده است و به طور مطلق مورد تشویق قرار داده است. ولی از نظر اسلام ممنوعیت‌هایی نیز در رابطه با مصرف وجود دارد از جمله:

۱- در آیات متعددی اسراف و تبذیر به طور مؤکد مورد نهی و تحریم واقع شده است. من جمله آیات: (غافر/۴۳، طه/۱۲۷، اسراء/۲۷-۲۶، مائده/۸۸-۸۷) که شهید صدر با توجه به این قبیل آیات، معتقد است: که باید ضمن اینکه از نعمتهای حلال خداوند مصرف کنیم و نباید آنها را بر خود حرام کنیم در عین حال باید از اسراف و تبذیر نیز دوری کنیم. (اسپهبدی/۱۳۵۷/۳۷۳) و در ارتباط با دلیل تحریم اسراف معتقد است: شاید هدف از این کار برقراری توازن اجتماعی است زیرا با این کار از یک طرف از مصارف زائد طبقات مرفه جلوگیری و از طرف دیگر سطح زندگی طبقات پایین ترقی میکند. بدین ترتیب با نزد یک کردن سطوح مختلف مردم به یکدیگر از شکاف طبقاتی می‌کاهد. (همان/۳۳۱)

حضرت علی(ع) در سفارش به کارگزاران خود می‌فرماید: «أدقوا اقلامکم و قاربوا بین سطورکم و احذفوا من فضولکم و اقصد و اقصد المعانی و ایتاکم و الاکثار فأنّ اموال المسلمین لاتحتمل الضرار؛ باریک کنید قلم هایتان را، سطرها را به هم نزدیک و مطالب زاید را حذف کنید و بپرهیزید از زیاده نوشتن مطالب، زیرا بیت المال مسلمانان تحمل ضرر را ندارد.» (مجلسی/۱۳۷۴/۴۹/۷۶)

شهید صدر در اقتصادنا راجع به آیه «ولا تاكلوا اموالکم بینکم بالباطل؛ اموال خود را به باطل بین خود مخورید.» (بقره/۱۸۸) فرموده است: فعالیت‌هایی مثل قمار و سحر و شعبده بازی که از نظر تولیدی عقیم اند تحریم شده اند تا نشان دهد اسراف و تبذیر ناشی از این آلودگیها چه آثار شومی بر اوضاع عمومی و جریان تولید از خود برجای می‌گذارد از این رو هر عملی در این راستا و صرفاً مسائل تجملی و غیر ضروری از نظر اسلام حرام اند. (اسپهبدی، ۲۸۶-۲۸۰)

بند ۶ اصل ۴۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در همه شئون مربوط به اقتصاد اعم از مصرف، سرمایه گذاری، تولید و توزیع و خدمات اسراف و تبذیر را منع کرده است.

۲- استفاده از کالاهای خارجی به دلایل مصالح سیاسی و اقتصادی که به تشخیص ولی امر صورت می‌گیرد. از آنرو که در توسعه یک کشور منابع و تولیدات ملی آن کشور اهمیت بسزایی دارد و بی‌اعتنایی به این منابع سلطه‌ی اقتصادی و در نتیجه تسلط سیاسی اجانب را به دنبال دارد. چرا که دول استکباری با در اختیار گرفتن نبض اقتصاد جوامع در صدد متزلزل کردن باورها، عقاید ملل و ایجاد تفرقه و در نتیجه استثمار و چپاول نیروها و منابع آنها هستند، ضمن اینکه حربه و تحریم اقتصادی نیز مهم‌ترین راهکار دشمن بکار می‌رود. بنابراین استفاده از کالاهای داخلی ضمن اینکه کمک به استقلال و پیشرو بودن اقتصاد جامعه اسلامی است، نوعی مقابله به مثل با تهدیدها و تحریم‌ها و ضروریات در مواجهه با اقدامات دشمن نیز به شمار می‌رود. همانگونه که در آیه (۱۹۴/

بقره) خداوند می فرماید: «فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه بمثل ما اعتدی علیکم؛ هر که بر شما و حقوق شما تجاوز کرد، شما هم مثل او با او رفتار کنید.» و در روایات نیز به این امر اشاره شده است از جمله: «خداوند به یکی از پیامبرانش وحی فرمود: به مردم بگو؛ لباس دشمنان مرا نپوشند و از خوردنی های آنان استفاده نکنند و هم شکل با آنان نشوند اگر چنین کنند در زمره دشمنان من خواهند بود.» (محدث نوری/۱۴۰۸/۱۹/۱۱)

فقه های بزرگوار همواره به این امر توجه داشته اند از جمله امام خمینی (ره) در تحریر الوسیله فرموده اند: در صورتی که روابط اقتصادی، سیاسی با این کشورها موجب تسلط دشمنان اسلام بر مسلمین گردد و زمینه اسارت سیاسی یا اقتصادی یا توهین و تحقیر و تضعیف مسلمانان شود، بر همه مسلمانان واجب است از استقلال و موجودیت سیاسی، اقتصادی خود دفاع کنند. این دفاع ممکن است از راه نخریدن کالاهای ساخته شده آن کشورها انجام گیرد، در چنین وضعی، ولی امر، مصرف و تجارت این قبیل کالاها را تحریم کند و بر جامعه اسلامی واجب است این تحریم را به اجرا درآورد. (امام خمینی (ره)/۱۳۶۶/۲/۳۳۰)

رهبر معظم انقلاب در این باره فرموده اند: البته این طرف قضیه هم این است که کالاهای ساخت داخل بایستی دوامش، استحکامش و مرغوبیتش جوری باشد که مشتری را قانع کند، خداوند رحمت کند کارگر و کسی که کاری را انجام می دهد و خوب و محکم انجام دهد. کارگر مسلمان باید کارش را بالاتر و بهتر از معیارها و حدود و استانداردهای کار اجرا کند و تحویل دهد. این فرهنگ و دستورالعمل اسلامی است، اینها در کنار هم یک کار لازم و واجبی است. (اقتصاد و عرصه اقتصادی از منظر رهبر معظم انقلاب/۱۳۹۱/۲۹۹)

در آیات و روایات متعددی به اهمیت توجه به کیفیت کالاها اشاره شده است از جمله در آیه (سبأ/۱۱) که آیه الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه در ذیل این آیه می فرماید: رعایت عدالت در زره سازی به این معناست که سیم های زره را نه باریک بساز که پاره شود و نه کلفت و ضخیم که حلقه های آن را بشکند. در واقع خداوند به داوود (ع) دستور می دهد؛ که باید با رعایت محکم کاری و دقت در کمیت مصنوعات سرمشقی برای همه صنعتگران با ایمان باشد. (مکارم شیرازی/۲۲/۱۸) و رسول اکرم (ص) در روایتی فرموده اند: «إِذَا عَمَلْ أَحَدُكُمْ عَمَلًا فَأَتَقَنَّهُ ... لَكِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ عَبْدًا إِذَا عَمَلَ عَمَلًا أَحْكَمَهُ؛ هرگاه یکی از شما کاری را انجام می دهد، محکم کاری کند. خدا دوست دارد بنده ای را که وقتی عملی انجام می دهد محکم کاری کند.» (عباسعلی اختری/۱۳۹۲/۱۹۶) بنابراین مردم باید در تولیدات خود وجدان کاری داشته باشند و سرعت و کمیت را فدای کیفیت نکنند و با رفتارهای نادرست اجتماعی و اقتصادی خود به مسلمانان زیان وارد نسازند و با خدعه و ترفند اموال

بی کیفیت را به مردم تحمیل نکنند چرا که با این کار خود بذریعۀ اعتمادی را در بین مردم می‌باشند و به پیکره جامعه اسلامی ضربه وارد می‌کنند.

۳- مصرف موادی که موجب هلاکت یا ضرر فرد و جامعه می‌شود مانند سم و هروئین و دیگر مواد مخدر و مشروبات الکلی.

۴- استفاده از کالاها و خدماتی که اصالتاً حرام نیستند ولی کیفیت بهره‌گیری خاص از آنها به اعتبار مسائل ارزشی و اجتماعی است، از قبیل استفاده از طلا و نقره برای مردان و نوعی از کالاها و خدماتی که استفاده و انتفاع از آنها حرام شده است؛ مانند خوردن گوشت خوک و سگ و میته و حیوانات تزکیه نشده و استفاده از آلات لهو و لعب، سحر و شعبده بازی، منکرات و فحشاء. با این اوصاف بدون شک نوع مصرف در جامعه در توجیه و هدایت دیگر بخش‌های اقتصادی و چرخه تولید و توزیع نقش اساسی را ایفا می‌کند.

الگوی مصرف اسلامی

ا سلام علاوه بر تو سعه‌ی کمی و افزایش امکانات زندگی، تأکید بر بهبود کیفی زندگی دارد. در عین حال که اسلام، رفاه را مطلوب می‌داند اما افراد را از تجمل پرستی و رفاه زدگی منع می‌کند، چراکه انسان در چنین شرایطی سر به طغیان و سرکشی می‌گذارد که در آیات متعددی از آن ممانعت به عمل آمده است. من جمله در آیات (شوری/۲۷، علق/۷-۶ و اسراء/۸۳) که طبق این آیات غرق در نعمت شدن و احساس بی‌نیازی، کفران نعمت را به دنبال دارد که در قرآن به بطور و سرمستی و ترف و خوشگذرانی تعبیر شده است.

امام رضا(ع) درباره حد متعارف مصرف می‌فرماید: مخارج خانواده حد وسط است، میان دو روش ناپسند، خداوند بزرگ اسراف و اقتار را ناخوشایند می‌دارد و در قرآن فرموده: آنانکه هرگاه چیزی بخشند نه زیاده روی کنند و نه خست و ورزند و میانگین این دو را حد قوامی (مایه پایداری و بقای زندگی) بخشند. (فرقان/۲۵) (سفینه البحار/۱ ص ۶۱۵ به نقل از حکیمی/۱۳۷۶/ص ۸۲)

در مستدرک الوسائل آمده است: اقتصاد در معیشت در برابر اسراف و تبذیر، فرد را به رعایت حد وسط و اعتدال در هزینه کردن به تناسب تعداد افراد تحت تکفل و هزینه‌هایی که به صلاح او و خانواده اش است، وادار و او را برای تحمل سختی‌های روزگار آماده می‌کند. (بایسته‌های جهاد اقتصادی، ۱۲۹ به نقل از محدث نوری)

حکیمان بزرگ و علمای اخلاق، طمع ورزی و آزمندی را کار عاقلانه نمی‌شمارند از جمله: حضرت علی(ع) فرموده اند: «من عقل قنع، هر که عقل مدار است قناعت می‌ورزد.» (آمدی/ترجمه علیرضا برآزش/ج ۳/ص ۲۴۲۲) «والتقدير نصف العيش» (تقدير و اندازه‌گیری

خود تأمین نصف زندگی است.) (مجلسی/۱۳۶۳/۶/۳۷۶) و نیز آمده است: «لکنّ المال مال الله یضعه عند الرّجل ودایع جوّز لهم أن یأکلوا قصدا و یشرّب حلالا و یرکب وینکح حلالا و من عدالک کان علیه حراما... هرکس در خوردن و آشامیدن، پوشیدن، ازدواج و سواری، اقتصاد و میانه‌روی را رعایت کند استفاده اش حلال و گرنه حرام خواهد بود.» (تفسیر العیاشی/تحقیق سید هاشم رسول محلاتی ۱۳۸۰ ق/ص ۳۷۳)

نتیجه گیری

همانگونه که مطرح شد، جهاد اقتصادی بر دیگر ابعاد جهاد تقدّم دارد. ضمن اینکه شرایط حاکم بر اقتصاد ایران و تحریم‌های موجود نیز اهمیّت این موضوع را دو چندان می‌کند. از این رو ما در این پژوهش به بررسی الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی در راستای رسیدن به اهداف اقتصاد اسلامی پرداختیم. که همه این اهداف در جهت رسیدن به استقلال و امنیت اقتصادی و بر محور عدالت بنا نهاده شده است. که با توجّه به قلمرو خالی از حکم موجود در شریعت اسلام، فقه اقتصادی اسلام را قادر به پاسخگویی به مشکلات اقتصادی بشر متناسب با مقتضیات زمان و مکان می‌سازد که با رعایت شاخص‌های معرفی شده می‌توان به این اهداف دست یافت.

با توجه به اینکه ما در این مقاله بخش مصرف در جهاد اقتصادی را مورد مذاقّه قرار داده ایم، نتیجه می‌گیریم نحوه مصرف افراد جامعه در توجیه و هدایت دیگر بخش‌ها اعم از تولید و توزیع نقش اساسی دارد و با مدیریت صحیح مصرف و الگوگیری از فقه اسلامی می‌توانیم به بهبود اوضاع اقتصادی کشور بپردازیم و با تهدیدات و تحریم‌های دشمن مقابله کنیم.

انتقادات و پیشنهادات

و در خاتمه پیشنهادات و انتقاداتی را به شرح ذیل برای به ثمر رسیدن اهداف اقتصادی اسلام عزیزمان ارائه می‌نماییم.

با توجّه به همه آنچه در این مقاله گفته شد که همچون قطره‌ای در مقابل دریاست به نظر می‌رسد علی‌رغم اینکه سال ۱۳۹۰ از طرف مقام معظم رهبری جهاد اقتصادی برای مردم و مسئولین ما گوشزد شد، هنوز اقدامات در خور شأن حرکت جهادی صورت نگرفته است. چرا که هنوز ما در بخش‌های مختلف با عدم تنظیم برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌ها طبق اقتصاد اسلامی رو به رو هستیم که با توجّه به قلمرو خالی از حکم موجود در فقه اسلامی، به نظر می‌رسد قانونگذار باید در این زمینه اقدامات جدّی‌تر و قوانین الزام‌آورتری را در صدر برنامه‌های خود قرار دهد. از آن جمله:

- ۱- تجدید نظر در سیاستهای اشتغال افراد برای ایجاد توازن اجتماعی - اقتصادی در سطوح مختلف جامعه با اولویت اشتغال برای مردان که ضمن راهی برای ایجاد عدالت و کاهش سطح طبقاتی نیز می‌باشد.
- ۲- لزوم تدوین قوانینی برای تولیدکنندگان و مصرف کنندگان کالا در جهت حمایت از تولید داخلی و مقابله با تحریم های دشمن در راستای قاعده ی نفی سبیل و قاعده ی لاضرر.
- ۳- لزوم وضع قوانینی برای مبارزه با مسرفان منابع انرژی کشور در راستای الگوی موافق با فقه اسلامی و تدوین آیین نامه‌هایی در سطح ادارات و دانشگاهها و سازمان های مختلف برای مقابله با اتلاف و اسراف در منابع مختلف مصرفی.

منابع و مأخذ

قرآن کریم (نهج البلاغه)

- اختری، عباسعلی، اقتصاد مقاومتی، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۲.
- اسحاقی، سید حسین، مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی، مرکز نشرهاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، چاپ اول، ۱۳۹۰).
- اقتصاد و عرصه‌ی اقتصادی از منظر رهبر معظّم انقلاب اسلامی، مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، ۱۳۹۱.
- آملی، جواد، مفاتیح الحیاه، مرکز نشر اسراء، چاپ یکصد و چهل و دو، پاییز ۱۳۹۲
- بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، قرآن و اقتصاد، راهنمای پژوهش در قرآن و علوم روز، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۴.
- پژوهشکده حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، چاپ پور روشن، چاپ هفتم، پاییز ۱۳۹۲.
- جمعی از نویسندگان، بایسته‌های جهاد اقتصادی، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، چاپ زلال کوثر، چاپ دوم، ۱۳۹۲.
- حرّانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل رسول (ص) تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ ش.
- حکیمی، محمد، معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی، مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶.
- حلی، تبصره المتعلمین فی احکام الدین، ترجمه و شارح اوالحسن شعرانی، چاپ دوم، ۱۳۶۹.
- خلیلیان، محمد جمال، شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام، مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰.
- سبحانی، حسن، اقتصاد عدالت محور، انتشارات صدا و سیما، چاپ دوم، ۱۳۹۱.
- سلیمی، محمد، راهکارها و راهبردهای جهاد اقتصادی، نشر مرکز پژوهش‌های صدا و سیما، چاپ زلال کوثر، چاپ دوم، ۱۳۹۲.
- صدر، سید موسی، اقتصاد در مکتب اسلام، چاپ تهران، قم، آذرماه ۱۳۹۰.
- صدر، محمدباقر، اقتصاد ما، جلد اول، ترجمه سید محمد مهدی برهانی، انتشارات دارالصدر، چاپ اول، قم، ۱۳۹۳ ش.
- صدر، محمدباقر، اقتصاد ما، جلد دوم، ترجمه سید ابوالقاسم حسینی ژرفا، انتشارات دارالصدر، قم، ۱۳۹۳ ش.

- صدر، محمدباقر، اقتصادما، جلد دوم، ترجمه عبدالعلی اسپهبدی، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۰.
- صدر، محمدباقر، اقتصادما، نهادهای اقتصادی اسلام، ترجمه بیات، غلامرضا، شوشتری، فخرالدین، نشر کوکب، چاپ پرتو، ۱۳۵۸.
- صدر، محمدباقر، اقتصادما، جلد اول، ترجمه محمد کاظم موسوی بجنوردی، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۷.
- صدر، محمدباقر، الخطوط التفصیلیه عن اقتصاد المجتمع الاسلامی، مطبعه الخیام، قم.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی، من لایحضره الفقیه، انتشارات جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۳ ه.ق.
- طبرسی، حسین، محدث نوری، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم، ۱۴۰۸ ه.ق.
- عاملی، حر، وسائل الشیعه، مؤسسه الوفاء بیروت، لبنان، ۱۴۰۴ ه.ق.
- عیاشی، محمدن مسعود بن عیاشی السّلمی، تحقیق سیدهاشم رسول محلاتی، چاپ اول، تهران، چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ ق.
- کرمی، محمد مهدی، پورمند، نبی زاده، مبانی اقتصاد اسلامی، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی، قم، چاپ مهر، چاپ هفتم، پاییز ۱۳۸۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب الرازی، الکافی، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامی، تهران، ۱۳۶۵.
- محقق داماد، سید مصطفی، قواعد فقه بخش مدنی، تهران، مرکز نشر علوم انسانی، ۱۳۷۵.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان العکبری، الاختصاص، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ یکم، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۴، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۸۶.
- نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، دارالکتب اسلامی، ۱۳۶۸، چاپخانه حیدری.

